

Keramiken från kvarteret Björnen

Carl-Eric Galt

Medeltida städer var tätbebyggda och gytriga. Man valde oftast platsen för en stad av strategiska skäl och Stockholms läge som lås för Mälaren är uppenbart. Försvarsmöjligheterna var goda och handeln kunde kontrolleras. Nackdelen med tät bebyggelse kände alla till under gångna tider. Elden som vän och fiende måste ständigt bevakas och en misskötsam brandvakt bestraffades strängt. Eldfarliga verkstäder förvisades till malmarna och det är om en sådan verkstad schaktningen i kvarteret Björnen vid Drottninggatan kom att ge intressanta besked.

Ännu i början av 1600-talet låg halva kv Björnen under vatten och på platser där strandlinjen gick under forna tider kan man vänta sig, att marken innehåller mycket av varjehandas avfall som folk enkelt och behändigt lämpat i sjön. I kvarteret Björnen visade det sig ha funnits ett krukmakeri. Fyndplatsen var belägen under den obebyggda gården till Adelcrantzska palatset. Detta område hade använts som sopstation av ett krukmakeri, och vi kan därför idag göra oss en föreställning om produktionen. Hur pass stor verkstaden var är inte lätt att avgöra, men rester av ganska exklusiva lergodsprodukter blandade med enklare fragment av hushållskärl ger anledning att föreställa sig ett gediget företag under det senare skedet av verksamheten. Den järnhaltiga leran hade man säkert i omedelbar närhet.

Fynd av det här slaget är relativt sällsynta, men tecken om att kvarteret Björnen kunde vara ett intressant område har förekommit, då man i närheten

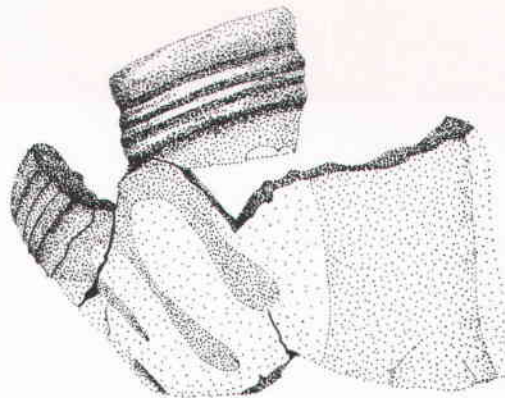
funnit keramiskt verkstadsavfall i ganska stor mängd. Också om man påträffar ugnar kan det vara mycket svårt att lokalisera det kasserade godset. I Tyskland har man sedan länge prioriterat just ett sådant sökande, men resultatet har varit ganska magert.

Tyvärr saknas närmare uppgifter om Stockholms tidiga krukmakare och antalet konkurrerande verkstäder har man ingen säker kännedom om. En del var troligen specialiserade, men verkstaden i kvarteret Björnen var det inte. Här tillverkades t ex väggreliefer, reliefkakel, pottkakel (skålformade kakel), golvplattor, sigill och kärl av olika slag. Dateringen av allt detta underlättas av att man med ganska stor säkerhet kan bestämma ursprung och ålder på fragment av föremål som importerats och som ingår i fyndmaterialet. Det rhenländska stengodset och speciellt de tyska reliefkaklen är önskefynd i detta sammanhang. Så gott som alla dessa kakelfragment är från tiden 1550–1600. En grupp för sig utgör nio medeltida krukbottnar av tysk typ, men någon övertygande kontinuitet fram till 1500-talets mitt är inte möjlig att upptäcka. Som det framgått av föregående uppsats måste verksamheten ha upphört i och med ombyggnaden av Norrmalm ungefär ett decennium före 1600-talets mitt.

För att få en ytterligare bekräftelse på att dateringen i stort var korrekt, reste jag till keramiklandet Danmark med ett fyrtiotal bilder av fynden som förevisningsmaterial. Den danske experten Louis

Väggrelier. Fragmentet till vänster är möjligen översta spetsen i en vapensköld.

Fragment av helglaserad konisk kopp.

Fyra fat och en skål av 1600-tals typ. Mycket få kärl kunde sammanfogas som dessa och här får man ett

ganska bra begrepp om dekoren under verkstadens blomstringsperiod.

Fram- och baksida av ett fragment där dekoren, refflingen och strukturen röjer en tidig produkt.

Ehlers kunde försäkra att allt hörde till tiden före 1650.

Leran som användes i Björnenverkstaden var som nämnts järnhaltig och den blev vid bränningen röd. Färger för dekoren åstadkoms av ämnen som fanns till hands, nämligen kopparoxid för grönt och brun järnockra för brunt. En kall brun färg som skiftade i violett fick man av brunstenen som sannolikt hämtades från Småland eller Västergötland. Brun järnockra förorenad av lera fanns säkert i närheten. Oxideringen åstadkoms genom att man brände metallerna i kraftigt drag. Den vita pipleran var man tvungen att importera. Blandade och laserade kunde dessa få färger fylla ett ganska brett färgspektrum.

Glasyren användes ren eller med en färgtillsats. Den rena glasyren bestod av blyoxid och finmalen kiseljord som rörts ut i mjölklist. I fyndmaterialet finns en hålförsedd skiva som glaserats i brungrönt. Det är möjligt att sådana fanns upphängda på väggen för att besökande kunder skulle ha möjlighet att välja färg i sin smak.

Fragmenten i kvarteret Björnen är, förutom i ett par fall, målade med hjälp av ett kohorn, vars spets skurits av och i hålet var ett stycke av en gåsfjäder-

penna intryckt. Flödet av färg reglerades av hornets lutning. Under senare tid gjordes liknande verktyg i lera. Mycket få kärl från denna tid har dekorerats med pensel och dessa dekorer är oftast ristade innan färgen lades på.

Faten utgör en viktig del av fyndmaterialet. Fat med den enklaste dekoren har inte i det funna materialet fler än två färger. Godset är inte sällan ganska orent och i konsekvens med detta är ytan sträv. Utvändigt är refflingen, där den förekommer, av samma slag som på trebensgrytorna med anor från medeltiden. Jämför man dessa fat med de flyhänt dekorerade trefärgsfaten, som gjorts av noggrant rensad lera och där bägge sidorna är slätslammade, borde bara en slutsats vara möjlig, nämligen att den primitiva typen är äldre. Konkurrencen från fajanserna, som importerades från främst Holland, börjar mer och mer göra sig gällande och kunderna ställer högre kvalitetskrav. Mellan de nämnda ytterlighetsexemplen finns naturligtvis övergångsformer. Refflingen glesnar och mjuknar, godset blir rent osv. Parallellt med att den gamla refflingen försvinner uppträder, av dekoren att döma, en förfinad, ursprungligen troligen rhenländsk variant som kanske

kunde kallas valkreffling. Den är påfallande exakt utförd och förekommer alltså under en tekniskt avancerad period. De släta och de valkrefflade faten tillverkades sannolikt jämsides.

En ovanligt skicklig fatdekoratör arbetade en tid i Björnenverkstaden. Vi har kallat honom "Hjortmålararen" efter ett fat med hjortmotiv. Tyvärr är detta fat inte komplett, men det som finns kvar visar en stor skicklighet. Han var säkert en vandrande gesäll. I Halmstad och på Nationalmuseet i Köpenhamn finns fat som kan vara målade av honom. Det ser ut att finnas släktskap med den österrikiska stilen vid denna tid och kanske hade vår gesäll vandrat genom hela Europa under det trettioåriga krigets tid.

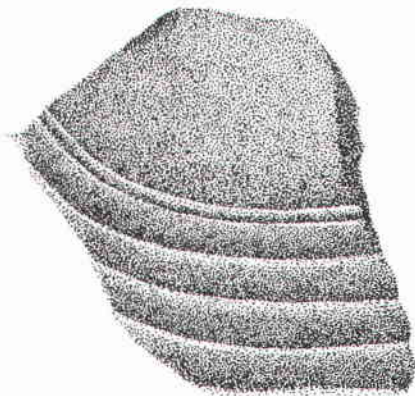
Något specifikt stockholmskt kan man knappast tala om under stadskrukmakeriets tid. Ornamentiken på främst faten var besläktad över rätt stora

områden. Gesällerna vandrade och spred populära mönster. Kompositionerna kunde naturligtvis variera, men basfigurerna var i huvudsak desamma. Däremot kan man se en skillnad i färgen på de fat som gjorts i kvarteret Björnen och fat från t ex danskdominerat område. Grundfärgen på de förra är ganska mörk och tung, i enstaka fall nära nog brunsvart. I Sydsverige och Danmark använde man oftast en varm och ljus engobe (ogenomskinligt skikt), som ger faten större lätthet. I Björnen har vi få exempel på ljusengoberade fragment, och de är i motsats till de vanliga fatfragmenten också glaserade utvändigt. Godset i dessa fragment är relativt tunt och dekoren enkel och slagkraftig.

Slående är också frånvaron av hemring, dvs punktdekorering. Denna åstadkoms genom att man lät de hakformade spetsarna av sammankopplade järntrådar studsa mot ett kärl i rotation. Dateringen 1630

Hjortmålararens vackra fat. Färger i ockra, grönt och brunt.

Valkreffling. Nedan.

av ett fat med porträtt av Gustav II Adolf visar att också Björnenverkstaden kunde ha använt denna dekorteknik, men mästare hade sin smak.

En fragmenttyp som skiljer sig markant från allt annat är antagligen av utländskt ursprung. Någon skyddande glasyr finns inte på dessa och den gråockra ytan är dekorerad i vitt och svart. Det är frestande att tänka sig denna grupp som ett halvfabrikat och man vill gärna tro på en andra bränning. Forskare tycks dock vara överens om att man i princip endast brände godset en gång.

Av de föreställande figurerna i kärldekoren är löven de vanligaste. Fågeln förekommer ganska ofta medan däremot hjorten, som ju också är en Kristussymbol, är sällsynt. De enda bokstäverna man påträffat är kombinationen IHS som en påminnelse om Jesus som människans frälsare.

Av de icke-föreställande figurerna torde cirkellin-

jen vara den vanligaste. Den breda cirkellinjen ser ut att dominera på primitivare fat, medan släta elegantare gjorda fat ofta är dekorerade med tätt dragna koncentriska cirklar. Dessa ser ut att vara vanligast under tvåfärgsperiodens senare del. Då den gröna färgen börjar uppträda aktiv och oblandad lockas tydligen målarna i stor utsträckning att ersätta en del av de tidigare icke-föreställande formerna med växtornamentik.

På de primitiva faten kan cirklarna vara tre eller fyra och ibland pryds de med hakformade "hugg" i ljus engobe. Rädsla för odekorerade ytor tycks i viss mån förekomma under den avancerade perioden och en sådan utveckling är ingen nyhet. Välkänd för alla som ägnat sig åt keramik är ju t ex den korintiska vasdekorens utveckling under det sjunde århundradet före Kristus – många andra exempel ej att förglömma. En uppräknig av alla förekommande de-

Gles dekor på fat tillverkade under den tidiga perioden.

Fat med religiöst innehåll. Bokstäverna IHS tolkades som JESUS HOMINUM SALVATOR och Jesus Herrens son, vilka bägge är felaktiga. IHS är de tre första bokstäverna i namnet Jesus på grekiska.

korelement skulle i detta sammanhang föra alldeles för långt, men man kan utan större överdrift påstå, att de flesta krumelurer som nutidsmänniskan tank-spritt klottrat ned på ett anteckningsblock någon gång har använts som dekor. Floran av sådana utfyllnadsfigurer ser ut att öka i omfång då dekoren tättnar.

Kakel av många slag finns representerade. Reliefkaklen är de intressantaste och matriserna (formarna) till ett par av dem har hittats. Originalkaklets eller den sk patrisens tekniska framställning kan ses på några fina fragment. En tydligen summarisk grundrelief har täckts med slam och figurerna har sedan genomarbetats till perfektion med en skarp skulpteringsspinne. Efter bränning tog man ett antal negativavtryck som måste vara utan anmärkning. Kasserade exemplar finns i vårt material. Spjälkning vid bränningen tycks ha förekommit ofta. På en sådan matris avbildas en högättad dam i kläder från omkring år 1600. Denna typ tillverkades i bl a Leipzig långt in på 1600-talet. Ett kakelfragment som passar in i den vittnar om en produktion på platsen.

Fynden av patriser i bränd lera ger också vid handen att en helt inhemsk tillverkning förekom, men att inspirationskällan är tysk går inte att ta miste på. Man kan ju också tänka sig att någon tysk gesäll har gjort dem. Patriser i trä förekom kanske också, men inga sådana har hittats i kvarteret Björnen.

De flesta av de tyska kakelmodellerna utskeddades sannolikt från Lübeck. I hansestaden Riga har man påträffat många paralleller och exakta motsvarigheter till Björnenkaklen.

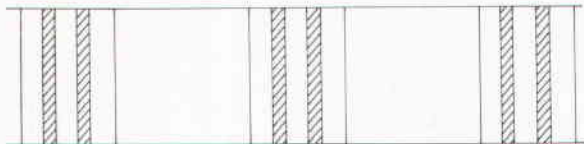
Att fylla sina kakelugnar med porträtt av tyska kurfurstar tycks ha varit populärt på bägge sidor om Östersjön. I Stockholm var det väl de tyska köpmännen som beställde dem. Annars var feta putti och skäggiga apostlar omtyckta. De senare inramades i något som närmast är en kakofoni av dekorer. Grekiska, romerska och medeltida formelement blandas

Kakelmatris och ett motsvarande kakelfragment.

Reliefkakel med bild av oidentifierad kurfurste.

Grundform av metop-triglyfmönster. Den på bilden tomma metopytan dekorerades ofta med reliefer.

ihop till en ganska oskön röra. På kakelugnens vågräta lister användes ofta det doriska templets metop-triglyfmönster, men aldrig korrekt återgivet.

Några fragment "förgyllda" kakel ingår också i fyndmaterialet. Tekniken har möjligen introducerats i Nürnberg, men någon större åtgång fick den typen knappast. På en glasyr i svart smetades en guldglänsande massa, än tunt än tjockt beroende på antingen smak eller kassa. Då järnugnens föregångare introducerades på kontinenten under 1500-talets

Handtag med tummad dekor. De har suttit på korgliknande kärl.

sista år ändrar man i stor utsträckning kaklens färg. Järnugnen fyllde bara en del av kakelugnen, och då måste resten så mycket som möjligt harmoniera med det svarta järnet. Man frångår i stor utsträckning det lystriga gröna kaklet och svart eller mörkgrönt blev vanliga färger. Ville man efterlikna järnet kunde också oglaserade kakel smörjas in med grafit eller ugnssvärta. Polykroma kakel tillverkades synbarligen i mycket liten utsträckning i Björnenverkstaden.

Hushållskärl var ju något som ständigt efterfrågades och större delen av fragmenten i kvarteret Björnen härstammar från trebensgrytor. Fragmenten av trebenspannor är färre. Trebenskärlen är av det traditionella slaget. Rörskaftet är dock praktiskt taget kompakt och benen är något längre än under medeltiden. Varför man frångick det egentliga rörskaftet kan man ju fråga sig. Tidigare kunde man enkelt flytta på en glödhet gryta genom att sticka in ett träskafte i detta välbehövliga rör. Bandhänkeln, som var ganska vanlig på trebensgrytorna under medeltiden, förekommer inte påvisbart på grytorna i detta material.

Av droppannor, dvs pannor med snås, och s k durkslag, en sorts grov sil som formats som ett fat, fanns mycket litet. Tallrikar i lergods förekom inte som bruksartiklar under denna tid. De var, om de överhuvudtaget fanns i ett hushåll, av trä eller tenn. En träskiva fick ofta tjäna som tallrik, om man ansåg sig behöva något annat än bordsskivan. Av dryckeskärl fanns nästan kompletta supkoppar och fragment av de under 1600-talet vanliga koniska kopporna som oftast dekorerades. Dessa är bland de vackraste vi har på museet. Förrådskärl tillverkades i mindre omfattning att döma av de relativt få fragmenten. Man anser att denna tids människor mycket väl kände till blyglasyrens farlighet och träkärlen, som var ämnade för förvaring av flytande och saltade födoämnen, talar för att denna åsikt kan vara riktig.

Två trebensgrytor och en trebenspanna. Rörskäften är pluggade.

De enligt min mening intressantaste fynden i denna grupp är några hela och fragmenterade handtag med tummad dekor. De är från en typ av kärl, som under 1800-talet benämndes "förningskrukor". Motsvarigheten i Danmark kallas "barselsspand" och detta kärl användes när man uppvaktade en nybliven mor med festmat, oftast då "klipfisk med sennepssovs". Senare tiders förningskrukor är alltid festligt dekorerade, men på 1600-talet var de ännu helt vanliga omålade bruksföremål. Tumningsdekoren levde kvar genom århundraden och de tidigaste exemplaren övertog antagligen denna dekor från de medeltida krusen. När fragmenten sammanfogades

visade det sig att greppvidden synbarligen var densamma för alla handtag, nämligen ca 19 cm, vilket tyder på att man hade ett bestämt mått för detta korgliknande kärl, som säkert användes vid uppköp på torget.

Några av de funna föremålen har visat sig vara svåra att med säkerhet identifiera. Skulpterade och glaserade fragment vill man gärna placera någonstans i en kakelugn, men identifieringen av odekorerade typiska nyttoföremål kan ibland bereda bekymmer. Här kan bildframställningar av olika slag vara till stor hjälp.

En ungefärlig relation mellan produktionen av odekorerade hushållskärl och exklusiva dekorerade kärl har jag försökt få en uppfattning om genom att väga fragmenten från en jordmassa av en kubikme-

ters storlek. Förhållandet blev 24:10, vilket skulle tyda på en ganska stor försäljning också av det dyrare godset, men resultatet måste självfallet tas med största reservation.

Ett par intressanta fynd i den nämnda kubikmestern är resterna av en murslev och en hacka. Båda verktygen användes flitigt vid bränning av keramik och man får anta att ugnen eller ugnarna låg strax intill. En försvinnande liten del av fyndmaterialet företer spår av användning, medan däremot antalet fragment med bränningsfel är stort.

Vissa typer av kärl användes för många ändamål. Kryddväxter kunde odlas i värmekrukor och vår undanskuffade potta har sannolikt under medeltiden använts som soppskål. På en 1700-tals tavla ses några herrar som sitter och röker kritpipa med pottor placerade på bekvämt spothåll. Som nattkärl har pottan möjligen använts redan på 1500-talet.

Museet har några vackert dekorerade fragment från 1600-talet.

Hur kan mäster i kvarteret Björnen ha skött försäljningen av sina produkter? 1461 års privilegiebrev gav stockholmarna rätt att utan hinder bedriva handel i bl a målarstäderna. Som en säkerligen ganska förmögen man hade han sannolikt båtar som under bränningsäsongen på sommaren seglade runt och fyllde på försäljarnas lager i kuststäderna. Landsvägtransporterna var otvivelaktigt mycket svåra. I Stockholm hade han sitt eget stånd och många kunder bland förmöget folk som bl a beställde kakelugnar av exklusivare sort.

Stadsregleringen som beskrivits i föregående uppsats slog hårt mot folket i Klara, men kanske kommer någon i framtiden att kunna visa att vår mäster inte gav upp utan fortsatte verksamheten på ett annat ställe.

Rester av murslev och hacka.

